

WYBRANE PROBLEMY DEFINICYJNE NIEDOSTOSOWANIA SPOŁECZNEGO: MIĘDZY FENOMENEM A TERMINEM

Dawid Wieczorek

Pedagogical University of Krakow
dawid.wieczorek@up.krakow.pl

ENGLISH TITLE: SOME DEFINITIONAL PROBLEMS WITH SOCIAL MALADJUSTMENT. BETWEEN A PHENOMENON AND A TERM

ABSTRACT

The definition of social maladjustment (SM) is still not as precise as it is expected to be in many fields of study. Despite the fact that this phenomenon is deeply rooted in the history and evolution of humanity, it was not until the 20th century that a definition first appeared. The notion of social maladjustment was developed within an interdisciplinary and broad scientific framework. It draws on philosophy, law sciences, sociology, psychiatry, and psychology – to name just a few of the fields involved in its development. SM is used to describe various states when a person acts specifically against social norms. There have been attempts to treat SM, and it frequently accompanies other disorders, such as emotional disturbance. There have been problems finding a satisfactory definition, difficulties with proper diagnosis and treatment of SM, as well as abusive instrumentalization in a practical sense.

KEYWORDS: Social maladjustment, Adaptation, Delinquency, Conduct disorder

1. GRANICE ADAPTACJI

Przetrwanie i właściwe funkcjonowanie człowieka – tak w środowisku naturalnym, jak społecznym – wymaga pewnych umiejętności adaptacyjnych. Adaptacja (*adaptatio*), jako obserwowalne zjawisko przystosowania się do określonych warunków, pojawia się nie tylko w naukach o życiu czy odgrywa znaczącą rolę w teorii Darwina, ale wymieniane jest również w kontekście nauk humanistycznych i społecznych. Jak dość łatwo określić warunki przetrwania dla gatunku (zawartość tlenu w powietrzu, temperatura, ilość i rodzaj pożywienia, wody itp.), tak już trudniej jednoznacznie określić ze-

staw cech i umiejętności sprzyjających adaptacji jednostek do życia w społeczeństwie. Pomimo rozwoju medycyny, udogodnień technologicznych czy podwyższania ogólnego standardu życia, zakres tych umiejętności może być zmienny na przestrzeni czasu. Można tu wymienić np. umiejętność nieustannego samokształcenia i doskonalenia w celu sprostanania coraz większym wymaganiom rynku pracy, zdolność do rozumienia i przystosowania do nowych stylów życia, wzorców kulturowych, czy też zachowania psychicznej integralności.

Zdolność do adaptacji ma swoje ograniczenia, rozciąga się na pewnym spektrum. Z jednej strony, jednostki mogą przystosowywać się do nowych warunków w sposób szybki i bezproblemowy, a z drugiej, perspektywa koniecznych zmian może przekraczać możliwości poszczególnych jednostek, prowadząc do zjawiska zwanego w literaturze przedmiotu społecznym *niedostosowaniem* lub *nieprzystosowaniem społecznym*. Sposób rozumienia i definiowania tego pojęcia nie był statyczny na przestrzeni dziejów. Zdaje się on różnicować w zależności od poziomu rozwoju nauki w poszczególnych dyscyplinach, ale też od bieżących wydarzeń politycznych, zjawisk kulturowych czy uwarunkowań ekonomicznych. Powyższe czynniki składają się na kształt oddziaływań podejmowanych względem osób niedostosowanych społecznie, a właściwie osób, które 1) są w ten sposób określane, diagnozowane i monitorowane przez instytucje, podmioty państwowe oraz organizacje pozarządowe; 2) są stygmatyzowane, marginalizowane i częściowo lub całkowicie wykluczane z uczestnictwa w życiu społecznym. Co później okaże się istotne z punktu widzenia definicji, osoby te również 3) często w sposób świadomy i intencjonalny nie przestrzegają zasad, stając się w ocenie społeczeństwa niedostosowanymi.

Wykluczenie jest jedną z konsekwencji niedostosowania społecznego (NS) i może się dokonywać poprzez działania oraz zaniechania indywidualne, zorganizowane i nieincydentalne, a także zmasowane, instytucjonalne. Przydatnym z punktu widzenia np. współcześnie realizowanej profilaktyki społecznej zdaje się być prześledzenie sposobów definiowania NS, zwłaszcza na przestrzeni XX i XXI wieku. Specyficzne rozumienie NS wyznaczało wskazania dla zorganizowanych działań systemowych zorientowanych na jego zwalczanie. Ponadto wydaje się, że nie pozostawało to bez wpływu na społeczną percepcję osób niedostosowanych i sankcje ze strony społeczeństwa. Najnowsze ujęcie NS odbiega od początków refleksji na jego temat, co zdaje się korelować z różnicującymi się na przestrzeni czasu strategiami, metodami i technikami zorientowanymi na przeciwdziałanie powstawaniu oraz na zwalczanie tego zjawiska. Z kolei skuteczność najnowszych praktyk w tym obszarze zdaje się wymagać ciągłej aktualizacji dorobku wiedzy teoretycznej – zwłaszcza w świetle postępujących zmian w społecznej rzeczywistości, ponieważ możliwe jest wskazanie przykładów, kiedy NS wykorzystywane jest jako instrument walki politycznej i społecznego naznaczenia.

2. OD POTĘPIENIA KU ZROZUMIENIU – DROGA DO SYSTEMATYZACJI

Niedostosowanie społeczne wiąże się z obowiązującymi w danym kontekście normami, wzorcami postępowania czy sposobami realizowania swoich ambicji, potrzeb, wartości. Konsekwencje łamania tych zasad dalece różniły się na przestrzeni dziejów. Nieprzestrzegający przyjętych zasad byli często stygmatyzowani, karani na szereg różnych sposobów – włączając w to ostracyzm, banicję, więzienie i izolowanie od społeczeństwa, tortury, a nawet fizyczną eksterminację. Jak zauważa Ewald Dukaczewski, „z pierwszymi przejawami myśli resocjalizacyjnej w dziejach społeczeństw spotykamy się dość późno, bo dopiero pod koniec XVI wieku” (Urban i Stanik, s. 31). Do tego momentu, los osób niedostosowanych niewiele obchodził ówczesnych panujących. Nie przykładano większej uwagi do możliwości readaptacji czy rehabilitacji, a oddziaływania koncentrowały się głównie na dotkliwym odwiecie, mającym satysfakcjonować gawieź i odstraszać potencjalnych naśladowców. Niedostosowani często uznawani byli za opętanych przez siły nieczyste. Nie odróżniano przewinień dzieci od przewin dorosłych, zaś kobiety szczególnie dojmująco odczuwały napiętnowanie za odstępstwa od norm – zwłaszcza w kontekście seksualności (obciny członków, marsze wstydu, przypalanie rozgrzanym żelazem, topienie). Z nielicznymi wyjątkami w postaci działalności wspólnot religijnych lub zgromadzeń zakonnych mających na celu poprawę nieprzystosowanych (zwłaszcza dzieci i młodzieży), dominowało raczej podejście punitywne.

Schyłek XVI wieku oznacza początek przejścia od sankcji odwetowej do sankcji naprawczej, zaś dopiero załóżki myśli Oświeceniowej zwróciły uwagę na nieadekwatność stosowanych sankcji (wcześniej, dość powszechną karą nawet za drobne przewinienia była kara śmierci). Coraz większą popularnością cieszyły się idee humanizmu, wolności i przełamywania tradycji, co znalazło odzwierciedlenie w późniejszych, głębokich przemianach społecznych związanych z wybuchem Rewolucji Francuskiej. Przełom XVI i XVII wieku cechuje się też zmianami w rozumieniu i nauczaniu prawa (zwłaszcza w kręgu anglosaskim), co w konsekwencji utworzyło podwaliny dla krystalizowania się praw człowieka oraz pochodnego ustawodawstwa. Jak zauważa Kalina Bartnicka:

przełom wieków XVIII i XIX w kulturze umysłowej Europy charakteryzuje się szybkim rozwojem życia naukowego, postępem badań naukowych, rozszerzaniem się dostępu do oświaty i szkolnictwa. W dziejach uniwersytetów jest to okres wielkiego przesilenia i zmian. Nastąpiły też zmiany w mentalności elit umysłowych Europy (Bartnicka 2015, s. 1).

Rozkwit życia naukowego i ożywiona wymiana myśli między uczonymi ważniejszych europejskich ośrodków akademickich (*respublica eruditorum*) przyczyniły się do ponownego zainteresowania renesansowymi ideami oraz

do rozwoju nowych pomysłów. Coraz większą popularność zyskiwała koncepcja tolerancji religijnej, która korzeniami sięga jeszcze myśli Pawła Włodkowica (Kowalewicz 2014, s. 9-17). Popularne stały się idee wolnościowe, liberalne. Rewolucja nastąpiła zarówno w obszarze politycznym, kulturowym, jak i naukowym. Do głosu zaczęły dochodzić żądania rozdziału państwa od Kościoła, aczkolwiek wiele interesujących pomysłów pojawiło się przy okazji powtórnych interpretacji tekstów religijnych. Dzięki tak odświeżonemu spojrzeniu, zaczęto się zastanawiać nad możliwościami ograniczania krwawych wojen, u których podłoża często leżały właśnie konflikty religijne. Z kolei, przestępcy i inni niedostosowani coraz częściej mogli liczyć na drugą szansę od społeczeństwa, społeczną rehabilitację – zamiast pewnej śmierci lub długoletniego więzienia w trudnych warunkach. Był to moment, kiedy zaczęto odróżniać typy przestępstw, dokonywano też pierwszych klasyfikacji przewinień ze względu na ich specyfikę, ciężar, jak również wiek sprawców. Zaczęły się pojawiać ośrodki przystosowane do realizowania programów korekcyjnych: domy poprawcze, wioski dziecięce, osady, ośrodki reedukacji przez pracę; rozwijały się też systemy penitencjarne, które na drodze swojego rozwoju coraz to nowsze podejście do niedostosowania (Urban i Stanik 2007, s. 33-48).

Dzięki równoległemu rozwojowi czytelnictwa i przemysłu wydawniczego, co skutkowało znaczącym wzrostem ilości publikacji, dziś możliwe jest nieco trafniejsze określenie, jak często w publikacjach pojawiały się słowa-kłucze związane z niedostosowaniem społecznym. Szczególnie ważny jest tu dorobek języków konferencyjnych, ponieważ to właśnie w tych językach odnotowuje się najwięcej publikacji kluczowych myślicieli epoki nowożytnej.

3. WYBRANE UJĘCIA JĘZYKOWE

Tak jak różnią się między sobą formy realizacji idei Oświecenia (*Enlightenment, Aufklärung, Lumières, Illuminismo*), tak stosownie dla tych tradycji można wyróżnić swoiste tłumaczenia NS. W ramach języka angielskiego będzie mowa o *social maladjustment*, tradycja niemiecka używa *soziale Fehlanpassung*, Francuzi *l'inadaptation sociale*, a Włosi *l'inadattabilità sociale*. Przymiotnik odnoszący pojęcie niedostosowania do społeczeństwa jest tu szczególnie istotny i nie może być pomijany, ponieważ osadza pojęcie w badaniach społecznych, poddając je równocześnie właściwemu rygoryzmowi badawczemu. Obecność pojęcia niedostosowania w dyskursie naukowym, a zwłaszcza w dyskursie pedagogiki specjalnej (*special education*) nie powinna być bagatelizowana podczas kreślenia definicji, ponieważ – jak wskazują np. autorzy Komitetu ds. Niedostosowania Społecznego Hrabstwa Wayne w Stanach Zjednoczonych (*Social Maladjustment Committee*) – jest to pojęcie typowo edukacyjne, z obserwowalnymi symptomami psycholo-

gicznymi i psychiatrycznymi:

Social maladjustment is an educational concept. Features of social maladjustment are identified in certain psychiatric/psychological conditions. Consequently, the definition of social maladjustment is derived from a combination of educational and clinical literature and practice (Beri et al. 2004, s. 1).

Pojęciu niedostosowania nie od razu przypisywano precyzyjne znaczenie. Według słownika języka angielskiego Merriam-Webster wydawanego od 1928 roku, pierwsze odnotowane użycie samego pojęcia *maladjustment* (bez społecznego odniesienia) datuje się na rok 1833, w znaczeniu niewystarczającego, złego lub nieadekwatnego przystosowania: „poor, faulty, or inadequate adjustment” (Merriam-Webster 2020). Gdy sięgnąć po brytyjskie źródła, znaczenie jest określane podobnie – przy czym słownik Oxfordzki wymienia już aspekt społeczny NS. W tym rozumieniu jest to porażka w radzeniu sobie z oczekiwaniami normalnego środowiska społecznego. Ponadto, wskazuje się na niedostosowanie ekonomiczne, jako niewłaściwe gospodarowanie środkami finansowymi (Sampson/Wiener 1989).

Według francuskiego słownika *Grand Robert*, pierwsze wzmianki o niedostosowaniu (*inadaptation*) pojawiają się w 1843 roku, czyli niemal równo z opracowaniami anglojęzycznymi (De Paul Robert 2007, s. 1295). Tu również autorzy zwracają uwagę na specjalistyczny wydźwięk pojęcia niedostosowania, odnosząc je do dzieci przejawiających trudności w przystosowaniu do życia społecznego (szkolnego i rodzinnego). Co więcej, wśród przykładów użycia pojęcia *inadaptation* można odnaleźć kontekst reedukacji i pojęcia pokrewne, takie jak *asocjalność*, *ekskluzja* i *marginalizacja* (ibidem).

Podobnie brzmiące do francuskiego, włoskie pojęcie *inadattabilità*, według *Dizionario di Italiano* Sabatini Coletti, wywodzi się z pojęcia *adattabilità*, czyli przystosowania, którego pierwsze użycie datuje się na XVIII wiek. Inny słownik – Treccani, zawiera już pojęcie *inadattabilità* definiując je jako niemożność przystosowania się do warunków środowiska pracy, zamieszkania czy otoczenia społecznego; w mniejszym stopniu odnosi się do osób starszych przejawiających niezdolność do adaptacji. Późniejsze słowniki już powszechnie uwzględniają pojęcie niedostosowania (Aldo 2015).

Niemiecka tradycja, której początki nowożytnych opracowań leksyko-graficznych sięgają słownika braci Grimm, *Deutsches Wörterbuch von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm* z 1838 roku, nie odnotowuje jeszcze pojęcia niedostosowania. Dopiero nowe wersje słownika języka niemieckiego definiują przystosowanie – *Anpassung* – w kontekście biologii, psychologii, socjologii, oraz w kontekście wychowania i kształcenia (Paul 2016, s. 40). Późniejsze słowniki specjalistyczne (socjologiczny, kulturoznawstwa, pedagogiki i in.) zawierają pojęcie (*soziale*) *Fehlanpassung*, które jest odpowiednikiem niedostosowania (społecznego).

Pierwsze wydania nowożytnego *Słownika Języka Polskiego* Samuela

Lindego nie odnotowują pojęcia niedostosowania (Linde 1807–1860), podobnie jak *Wileński Słownik Języka Polskiego* Aleksandra Zdanowicza (Zdanowicz 1861), *Słownik warszawski* Adama Kryńskiego, *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego* Bronisława Chlebowskiego czy *Korpus polszczyzny 1830-1918* i tzw. *Traktat Parkosza*¹. O ile można by przypuszczać, że starsze opracowania językowe nie uwzględniają niedostosowania, tak brak tego pojęcia w jedynym wydaniu słownika Witolda Dorszewskiego może już skłaniać do refleksji (Dorszewski 1958). Niewykluczone, że wiąże się to z faktem, iż sprawujący naówczas w Polsce władzę chętnie określali mianem niedostosowanych tych obywateli, którzy nie podzielali poglądów (zwłaszcza politycznych) oficjalnego nurtu. Kiedy Jan Skórzyński opisywał strajki z sierpnia 1980 roku na polskim wybrzeżu, zwrócił uwagę na prowadzone przez Polską Zjednoczoną Partię Robotniczą badania społeczne, gdzie pojęcie niedostosowania używane jest w odniesieniu do młodzieży, w kontekście politycznym:

Wyniki wszystkich badań z lat 70., a z ostatnich ujęte w opracowaniu, wskazują na pojawienie się problemu młodzieży, niedostosowanej do ustroju społeczno-politycznego, niechętniej zorganizowaniu oraz zorganizowanej socjalistycznej działalności politycznej. I to młodzieży robotniczej, a nie typowo inteligenckiej. Młodzież ta (we własnych odczuciach i opiniach) znalazła się w trudnej sytuacji materialnej, społecznej, w ogóle życiowej. Jest zbuntowana, krytycznie, wręcz wrogo odnosząca się do socjalizmu (Skórzyński 2016, s. 173).

Dopiero kolejne wersje tego słownika zawierają pojęcie *niedostosowania* się lub osoby *niedostosowanej*, co odpowiada wcześniej wymienionym interpretacjom w innych językach.

Dopełnieniem obrazu zakorzeniania się badanego pojęcia w poszczególnych językach może być analiza obszernych zbiorów literatury (*big data*) digitalizowanej przez firmę Google, datowanej od XIX wieku. Przydatnym narzędziem jest *Ngram Viewer*, na podstawie którego można wywnioskować, że pierwsze wzmianki w poszczególnych językach pojawiają się mniej więcej w połowie XIX wieku, natomiast gwałtowny wzrost występowania datuje się na lata 20. XX wieku. Co istotne, niemal równolegle pojawiają się mniej lub bardziej unaukowane znaczenia NS.

4. POJĘCIE, CZY JUŻ TERMIN?

Poza konotacjami badanego pojęcia z naukami społecznymi, istnieją filozoficzne podstawy dla jego definiowania, szczególnie w ramach filozofii spo-

---

¹ Wersje elektroniczne są dostępne m.in. poprzez stronę <szukajwslownikach.uw.edu.pl> [12.12.2020].

łecznej. Istnienie różnorodnych norm, idących za nimi standardów właściwego czy godnego życia, implikuje szereg pytań natury etycznej. Co jest właściwe, co niewłaściwe? Jak rozumieć dobre, godne życie? Co decyduje o słuszności poszczególnych systemów normatywnych? A wreszcie – jak postępować wobec osób nieprzestrzegających norm? Czy i gdzie są granice takiej interwencji? Co z godnością człowieka? Koncepcja człowieka wciąż ewoluje, a normy i zasady są raczej zmiennej natury aniżeli stałe, co dodatkowo nie ułatwia udzielania odpowiedzi na te pytania. Już filozofowie klasyczni podejmowali takowe próby. Choć wątki związane z przestępczością, łamaniem prawa i ogólnie NS były podejmowane rzadko, to te, które przetrwały i ewoluowały były istotnym wkładem w późniejszy rozwój takich dyscyplin, jak kryminologia czy penologia. Szczególne uznanie należy się myślicielom: od Platona, Tomasza z Akwinu, po Cesare Beccaria, Jeremy'ego Benthama, Immanuela Kanta, Johna Locke'a, Georga Hegla czy Michela Foucaulta.

Historically, philosophers have written very little about the subject of crime. Similarly, criminologists have written very little about the subject of philosophy. In both cases, the linkages between philosophy and crime have been left implicit — either in the more general metaphysical, ethical, and legal writings of philosophers, or the theoretical speculations of criminologists. However, to be sure, law and justice have been particularly significant concerns throughout the history of philosophy (e.g., Solomon & Murphy, 1990; Friedrich, 1963). From Plato, through Aquinas and Augustine, to Kant, Bentham, and Beccaria [...] (Arrigo 2006, 1-38).

Nie bez znaczenia były refleksje egzystencjalistów, którzy swego czasu stawali się modnymi ikonami kontrkultury, jak np. Jean Paul Sartre. Zagadnienie niedostosowania rozumianego jako czynnik kulturotwórczy jest jednak osobnym zagadnieniem. Erich Fromm opisywał ciągle zmagania człowieka względem harmonizowania swojego działania z naturą, innymi ludźmi (życie indywidualne *versus* społeczne), a także w odniesieniu do spełniania społecznych norm i oczekiwań, które w konsekwencji przekładają się na ogólną jakość życia (Orlenko 2019, s. 149). Pośród donioślejszych współcześnie perspektyw, aktualna w dyskursie pozostaje neotomistyczna filozofia edukacji, w ramach której NS postrzega się za efekt społecznego wykluczenia (Horowski 2018, s. 33), a co za tym idzie – wskazuje się na konieczność zdefiniowania proponowanych oddziaływań zapobiegawczych:

Being a reflection rooted in the philosophy of education, it constitutes an attempt to overcome a rational stereotype involving the perception of exclusion from social life as a consequence of social maladjustment. In educational practice, the stereotype leads to attempts to combat social exclusion by equipping an individual with various social and moral competences to

make him/her attractive from the point of view of a community. However, the analysis conducted in this article raises doubts as to the method of thinking and leads one to see that social exclusion results from social maladjustment. Thus, it should be admitted that the basic method of fighting social exclusion is not by acquiring skills or competences, which someone else may want to use, but including individuals in community activities (ibidem).

W zależności od przyjętych tradycji lub poszczególnych szkół, filozofowie edukacji zastanawiają się czy dziecku powinny być przekazywane *wzorce* do naśladowania, konkretne modele, czy też niedoścignione *ideały* (Archambault 2010, s. 54-56), które mogłyby stanowić punkt odniesienia dla rozumienia NS, po uwzględnieniu specyfiki lokalnego środowiska.

Na silne odniesienia NS do społeczeństwa (tak lokalnego, jak globalnego) wskazują socjologowie: od Emila Durkheima, Maxa Webera po Talcotta Parsonsa (Orlenko 2019, s. 159). Pojęcie adaptacji na dobre zagościło w ich słownikach specjalistycznych (Olechnicki/Załęcki 1997), co znajduje też odzwierciedlenie w pracach Roberta K. Mertona, autora typologii strategii adaptacji (Merton 1938).

NS znajduje też solidne ugruntowanie teoretyczno-praktyczne w rozmaitych pracach i teoriach psychologicznych. Autorzy zajmujący się psychologią osobowości i rozwoju człowieka uznają NS jako przejaw wpływu społeczeństwa i kultury na rozwój człowieka – w tym osobowości (uwzględniając jej wadliwe ukształtowanie). Pośród autorów należy tu wymienić Erika Eriksona, Karen Horney czy Harrego Sullivana. Albert Bandura, dla odmiany, doszukuje się przyczyn NS w utracie kontaktu dziecka z własnymi emocjami w środowisku, w którym wzrasta. Behawioryści, jak Burrhus Skinner czy Edward Thorndike, opisywali efekt wpływu środowiska na konkretne zachowania, a w konsekwencji prowadzące do NS. Wkład psychologów – zwłaszcza poznawczo-behawioralnych i osobowości – w obecne definiowanie NS jest dość obszerny, a zarazem konkretny, z czego zresztą korzystają prawnicy i pedagodzy.

Poza tym, psychologowie zwracają uwagę na stres jako *relację adaptacyjną* pomiędzy możliwościami dostosowawczymi jednostki a wymogami danej sytuacji. Stres oznacza wytrącenie jednostki z homeostazy (*equilibrium*) i wyzwala dążenie do przywrócenia stanu równowagi. Jean Piaget pisał o *akomodacji*, czyli kognitywnym mechanizmie aktualizowania struktur umożliwiających dopasowanie się do panującego układu warunków środowiska (Piaget 2020).

W 1975 roku, Thomas Achenbach napisał artykuł zatytułowany „The Historical Context of Treatment for Delinquent and Maladjusted Children: Past, Present, and Future”, gdzie zwraca uwagę na okres stagnacji w zakresie wdrażania skutecznych rozwiązań względem NS, datując go na lata 1860-1950. Autor zauważa, iż zamiast bazować na nowych odkryciach nauko-

wych, zdecydowanie większą uwagę poświęcano nowym paradygmatom, które nie zawsze wiązały się z odniesieniem do badań empirycznych (Achenbach 1975). Dopiero rozwój badań i prawodawstwa w tym zakresie datujący na drugą połowę XX wieku przynosi systematyzację definicji NS oraz sposobów jego diagnozowania.

W roku 1962 Samuel Kirk wprowadził NS do nauk o edukacji w odniesieniu do dzieci z zaburzeniami emocjonalnymi, rozumianymi jako problemy behawioralne, charakteryzujące się wewnętrznym napięciem, lękiem, neurotycznością i psychozą (Theodore 2016, s. 205 sq). W 1981 roku, za sprawą dalszego rozwoju badań nad niedostosowaniem, szczególnie na gruncie psychologii poznawczej, Kongres Stanów Zjednoczonych wykorzystuje pojęcie NS przy opisie zaburzeń emocjonalnych, choć nie podaje jego definicji:

A condition exhibiting one or more of the following characteristics over a long period of time and to a marked degree that adversely affects a child's educational performance: (a) An inadaptability to learn that cannot be explained by intellectual, sensory, or health factors; (b) An inadaptability to build or maintain satisfactory interpersonal relationships with peers and teachers; (c) Inappropriate types of behavior or feelings under normal circumstances; (d) A general pervasive mood of unhappiness or depression; and (e) A tendency to develop physical symptoms or fears associated with personal or school problems. The term includes schizophrenia. The term does not apply to children who are socially maladjusted, unless it is determined that they have an emotional disturbance (IDEA – *Individuals with Disabilities Education Act* 2004, 300.8).

Kryteria przyjęte w definiowaniu zaburzeń emocjonalnych (*emotional disturbance* – EM) dotyczą trudności w uczeniu się, relacji interpersonalnych, niewłaściwego zachowania się, ogólnego poczucia nieszczęścia lub depresji, oraz tendencji ku rozwijaniu fizycznych symptomów lub strachu związanego z problemami osobistymi lub szkolnymi (Merrell/Walker 2004, s. 899-910). Jak zauważa Lea Theodore, historycznie rzecz ujmując, NS często stosowano wymiennie w diagnozowaniu antyspołecznych zaburzeń osobowości, zachowania czy zaburzeń opozycyjno-buntowniczych (Theodore 2016, s. 206). To pokazuje trudny proces kształtowania się właściwych kryteriów diagnostycznych odróżniających poszczególne zaburzenia od NS, przy czym na tym etapie możliwe jest stwierdzenie, że istotne jest wyszczególnienie aspektu społecznego, emocjonalnego i behawioralnego w definiowaniu NS. Wyłączenie NS z spektrum zaburzeń emocjonalnych w ramach IDEA nadal stwarza trudności, zwłaszcza dla praktyków – psychologów i pedagogów szkolnych, co sygnalizowali w 1991 roku Russell Skiba i Ken Grizzle (Skiba/Grizzle 1991). Autorzy twierdzą, że takowe wyłączenie spowodowało szereg kontrowersji – w tym dla zastosowania pomiaru stopnia

ekskluzji społecznej.

Ciekawe spojrzenie na fenomen NS rzuca David Center, w artykule z 1989 roku, zatytułowanym „Social Maladjustment: Definition, Identification, and Programming” (Center 1989). Autor zwraca uwagę na moment oddzielenia czy też wyemancypowania się definicyjnego NS ze spektrum poważnych zaburzeń emocjonalnych (*serious emotional disturbance*), który oznaczał konieczność doprecyzowania znaczenia NS. Interpretacja Centera wykracza poza dotychczasowe interpretacje, aczkolwiek ograniczające się jedynie do aspektu behawioralnego (Center 1989, s. 1). Autor wyróżnia wadliwą lub niewystarczającą socjalizację, gdzie wyuczone zachowania agresywne mogą być akceptowane w niektórych subkulturach. Spektrum typów socjalizacji rysuje od socjalizacji normalnej (właściwej, adekwatnej), przez niewystarczającą i dewiacyjną – co determinowane jest m.in. adekwatnością środowiska (*adequacy of the environment*). Równie ważne jest to, w jaki sposób realizowana jest funkcja rodzicielska (*parenting*), co w efekcie skutkuje zaburzeniami zachowania (*conduct disorder*) lub niedostosowaniem społecznym. Dodatkową zmienną mogą być też determinanty biologiczne (ibidem, s. 2 sq) rozumiane tu raczej jako uwarunkowania osobnicze nieletnich. Tak jak Achenbach stosował pojęcie przestępczości nieletnich (*delinquency*) w kreśleniu genezy i oddziaływań wobec NS, tak Center uwrażliwia na ryzyko związane z używaniem pojęcia *delinquency* w sensie pojęcia operacjonalizującego. Jest ono pojęciem przede wszystkim prawniczym, natomiast dla właściwego zdefiniowania NS konieczne jest oparcie diagnozy o pojęcia edukacyjne, psychologiczne lub medyczne (ibid.). Diagnoza – według Centera – opiera się zatem na ocenie zachowania, osobowości, rozumowania moralnego badanych, a także ich „społecznej historii” uwzględniając pochodzenie, sytuację rodzinną, poziom akceptacji ze strony rodziny dla zachowań antyspołecznych, przywiązanie do grupy dewiacyjnej, informację zwrotną ze strony tej grupy na temat zachowań nieadekwatnych. Ostatnim kryterium jest potwierdzenie, że uczeń angażuje się w zachowania antyspołeczne we współpracy z innymi członkami dewiacyjnej grupy rówieśniczej (ibid., s. 4-6).

Patterson, DeBaryshe, and Ramsey (1989) describe the process of antisocial behavior as beginning with a lack of positive family interaction, leading to school failure and social rejection, then leading to membership in a deviant peer group.

Wspomniany wcześniej raport RESA (Beri 2004) rozróżnia przynajmniej dwa aspekty NS (behawioralny i kliniczny), zwracając przy tym uwagę na to, że rozumienie NS było często wymienne z rozumieniem zaburzeń w zachowaniu. W aspekcie behawioralnym, osoby niedostosowane posiadają wysokie zdolności przetrwania, w swoich działaniach są zorientowane na własne *ja*, najczęściej egocentryczne, oportunistyczne i skoncentrowane na

osiąganiu przede wszystkim osobistych korzyści, aniżeli współpracy w grupie na rzecz wspólnego dobra. Co więcej, prezentowane zachowania dość często są wysoko cenione w mniejszych podgrupach społecznych (subkulturach), natomiast wbrew powszechnie przyjętym kulturowo normom i zasadom. Dodatkowo, mogą się cechować różnymi formami agresji. Jeżeli wśród członków takich grup występuje lęk, to zazwyczaj przed byciem ukaranym za dokonywane przestępstwa i wykroczenia, aniżeli wynikający z autorefleksji (Beri 2004, s. 2).

Aspekt kliniczny NS manifestuje się w zaburzeniach eksternalizacyjnych czy zachowaniach antyspołecznych. Osoby diagnozowane demonstrują bardzo niski poziom litości, obarczają winą za niepowodzenia innych oraz mogą wykazywać zaburzenia zachowania (ibidem, s. 3):

In a clinical view, social maladjustment includes those disorders that, by their very nature, tend to manifest in an externalized response. These are most commonly referred to as conduct disorders, oppositional disorders or antisocial disorders. Social maladjustment is manifested through actions that demonstrate little remorse for misbehavior, blaming others for their own problems and may have a concomitant character or personality disorder (Clarizio, 1987, 1992).

Osoby niedostosowane często mają niewystarczająco rozwinięte pokłady refleksyjności czy też sumienia, niski poziom empatii, unikają odpowiedzialności za swoje zachowanie. Autorzy wyszczególnili dodatkowo charakterystyki takich osób: zachowania szkolne odznaczają się niskimi osiągnięciami, wysoką absencją, odmawianiem pomocy i niestosowaniem się do poleceń; postawa wobec szkoły jest negatywna, buntownicza, a środowisko szkolne traktowane jest jedynie jako przestrzeń kontaktów społecznych. Niedostosowani są akceptowani przez grupy rówieśnicze, aczkolwiek te dewiacyjne, prezentujące podobne zachowania: narcystyczne, ignoranckie, kłamliwe i wykorzystujące innych. Pozostali uczniowie postrzegają niedostosowanych jako chłodnych, nieustępliwych, ale i charyzmatycznych (ibidem, s. 6-8).

W 2007 roku nakładem wydawnictwa Springer wydana została książka pod redakcją Tammy Hughes, *Identifying, Assessing, and Treating Conduct Disorder at School*, gdzie NS również porównuje się z zaburzeniami emocjonalnymi. Według autorów, osoby niedostosowane rozumieją zasady, ale ich nie przestrzegają, postrzegają siebie za normalne i potrafią zachowywać się właściwie, kiedy zachodzi taka potrzeba. Postrzegają łamanie zasad za akceptowalne, prowadzą „pasożytniczy” tryb życia, trudno im kontrolować zachowanie, odznacza ich promiskuityzm, wiele krótkoterminowych relacji interpersonalnych, impulsywność i brak celów długoterminowych (Hughes 2007, s. 80 sq).

Rozróżnienie na aspekty: behawioralny i kliniczny NS pojawia się także

w tłumaczeniach omawianego pojęcia. W języku polskim z jednej strony mówi się o *niedostosowaniu*, a z drugiej o *nieprzystosowaniu* społecznym. Pierwsze określenie ma oznaczać perspektywę zewnętrzną, tj. behawioralną, a drugie, wewnętrzną, czyli psychologiczną (Konopczyński 2014, s. 15). Osoba niedostosowana wykazuje wg Konopczyńskiego niechęć wobec oczekiwań środowiska, zaś nieprzystosowana – brak umiejętności realizacji funkcji społecznych. Ten podział wydaje się mimo wszystko dość nieostry. Wydaje się wynikać z przyjęcia odmiennych paradygmatów lub orientacji psychologicznych, podczas gdy kryteria kwalifikujące do jednego lub drugiego tłumaczenia, w gruncie rzeczy sprowadzają się do bardzo podobnych kwestii wymienianych przez autorów zagranicznych pod jednym wspólnym pojęciem. Owo rozróżnienie opisuje zatem różne aspekty tego samego zjawiska.

Na polskim gruncie po raz pierwszy pojęcia NS użyła Maria Grzegorzewska, definiując je jako:

zespół wszystkich nieletnich wymagających specjalnych metod wychowawczych, społecznych, medyko-psychologicznych i medycznych; tych wszystkich, wobec których z jednej strony pracodawca i urzędy publiczne muszą zastosować metody specjalne, z drugiej zaś strony wychowawcy muszą się uciekać do sposobów specjalnych; tych wszystkich, dla których trzeba czegoś innego niż dla zespołu innych (Grzegorzewska 1989, s. 317).

Grzegorzewska dzieli niedostosowanych na dwie grupy: z zaburzeniami wyższych czynności nerwowych oraz ze zmianami charakterologicznymi wywołanymi wpływami egzogennymi (Grzegorzewska 1964, s. 72). O NS na polskim gruncie piszą m.in. Jan Konopnicki (wyszczególnił 4 typy niedostosowania), Otton Lipkowski (uczeń Grzegorzewskiej), Zofia Ostrihanska (zajmująca się NS od strony prawnej), Janusz Reykowski, Kazimierz Obuchowski, Kazimierz Pospiszyl (od strony psychologicznej), Lesław Pytka (autor skali mierzącej NS), czy Bronisław Urban – uczeń i kontynuator dzieła Konopnickiego.

Wielu pedagogów skłania się do ujmowania NS w kategorii zaburzenia osobowości, wadliwie ukształtowanych relacji jednostki względem środowiska, a także trudności w obszarze afektywno-wolicjonalnym. Równie istotny jest specyficzny, antagonistyczny stosunek do norm. Takie holistyczne spojrzenie prezentuje np. Mieczysław Ciosek problematyzujący kwestie niedostosowanych w kontekście psychologii sądowej i penitencjarnej (Ciosek 1996), lecz w zasadzie większość definicji opracowywanych przez autorów problematyzuje NS wieloaspektowo, mianowicie w trzech wymiarach: behawioralnym, społecznym i afektywnym. Niektóre z opracowań zawierają również typologie oraz proponują kryteria diagnostyczne czy narzędzia skalowania NS (Pytka 1984).

5. PRAKTYKA WERYFIKUJE TEORIĘ, CZYLI REDEFINICJE

Przegląd dorobku wymienionych autorów kreśli dość złożony obraz NS. Na pierwszy plan wysuwa się rozpiętość aspektów, wielu kwestii poruszanych w przytaczanych definicjach. Terminologia stosowana w opisie i wyjaśnianiu poszczególnych zjawisk wywodzi się z przynajmniej kilku dyscyplin. Bardziej od ujednolicenia stosowanej terminologii, czy dążeń do zintegrowania wiedzy w omawianym zakresie, badaczy interesują konkluzje najczęściej w ramach dyscyplin, które sami reprezentują. Nie ułatwia to wykrystalizowania jednorodnej definicji, z której byliby zadowoleni zarówno pedagodzy, psychologowie, jak i psychiatry czy prawnicy – nie mówiąc o reprezentantach nauk przyrodniczych, którzy poprzez dorobek Darwina także mają w tej kwestii sporo do powiedzenia. Szczególnie, kiedy stosowane terminy nie zawsze oddają adekwatne znaczenie w innych naukach, a poszczególne z nich stosowane są zamiennie; gdy zawilości semantyczne, rozdrobnienie przykładów i często spotykana szczegółowość utrudniają wypracowanie jednolitych kryteriów, a zatem i narzędzi diagnostycznych. Cytując Marcina Szulca, „jak wyraźnie widać [...], omawiana kategoria jest niejednorodna, niejednoznaczna i cały czas ulega redefiniowaniu” (Szulc 2015, s. 339). Tym samym, aby uniknąć dalszego rozdrobnienia definicyjnego, prawdopodobnie należałoby skierować się ku kwestiom najbardziej ogólnym, co do których panuje powszechna zgoda pomiędzy poszczególnymi tradycjami intelektualnymi. Dopiero na etapie kryteriów diagnostycznych, kolejnymi zadaniem byłaby operacjonalizacja, uszczegółowienie ze wskazaniem konkretnych przypadków i aplikacji praktycznych. W 1990 roku Irena Budrewicz dostrzegła podobny problem, próbując dokonać systematyzacji definicji niedostosowania czy nieprzystosowania społecznego: a) jako kategorii diagnostycznych, wyszczególniając 1) definicje symptomatologiczne i 2) operacyjne. Na tej podstawie wnioskuje, że nie ma jednolitego sposobu odróżniania zachowań normalnych od patologicznych, nie jest możliwe jednoznaczne scharakteryzowanie NS (wykluczenie interdyscyplinarności badań), zaznaczając tym samym aktualność i otwartość problemu modelu diagnozy nieprzystosowania społecznego (Budrewicz 1990, s. 28 sq).

Wydawać by się mogło, że wskutek trwającej debaty wokół NS, pojęcie to powinno już doczekać się jasnej i precyzyjnej definicji – np. w kategorii zaburzeń (zachowania, osobowości). Można by się spodziewać obecności tego pojęcia w klasyfikacji DSM-V (*Diagnostic and Statistic Manual*, wersja V), skoro wdrażane są praktyczne oddziaływania względem osób przejawiających NS. Tymczasem DSM-V nie podaje żadnej takowej definicji. Jak zauważa Melinda Jacobs, w Stanach Zjednoczonych przez ostatnie lata lobbuje się w kierunku jej ustanowienia, a w konsekwencji prawnej regulacji:

Over the past 32 years, numerous advocacy groups have in vain lobbied Congress to include a definition of “social maladjustment” in the law. So

the issue remains a viable one that courts and school agencies have continued to struggle with in addressing student misbehavior. It is the presenter's opinion that "social maladjustment" means any type of willful behavior that is within the student's control and that is not related to an emotional disturbance or a mental impairment (Jacobs 2017, s. 2).

To, co wydaje się być podzielane przez większość autorów, to pogląd, że NS wynika z wadliwie ukształtowanych lub niedostatecznie wypracowanych zachowań, zaburzeń w relacji ze środowiskiem społecznym i zaburzeń emocjonalnych. Od momentu wyodrębnienia pod koniec XX wieku NS w ramach amerykańskiej legislacji ze spektrum zaburzeń emocjonalnych, zauważa się znaczący wzrost zainteresowania badaczy określeniem nowych kryteriów definicyjnych i diagnostycznych. Szczególnie z obszaru psychologii, psychiatrii, pedagogiki i nauk prawnych. Autorzy proponują typologie i klasyfikacje zjawiska posługując się wieloma przykładami, wymieniając wiele cech charakterystycznych różniących się między sobą. Powodowane jest to m.in. wielością systemów normatywnych względem których może być diagnozowane NS. Do tego dochodzą różnice kulturowe, co może implikować potrzebę włączenia tego zagadnienia w obszar zainteresowania studiów kulturowych. NS definiowane jest poprzez analizy konkretnych przypadków (*evidence based practice*), występują też definicje szersze, bardziej ogólne, wynikające z wcześniejszego dorobku naukowego filozofii czy prawa. Kluczowe aspekty brane pod uwagę w identyfikacji NS, to: warunki rodzinne (struktura rodziny, style rodzicielskie, rodzeństwo itp.), warunki indywidualne (poziom rozwojowy, zdolności poznawcze, schorzenia, stan psychiczny), sytuacja szkolna (wyniki szkolne, oceny, postawy, opinie na temat dziecka, zachowania wobec rówieśników, aktywność pozalekcyjna), relacje społeczne (z otoczeniem, sąsiedztwem, instytucjami, grupami dewiacyjnymi), występowanie lęku, wreszcie zachowań aspołecznych, przestępczych, uzależnień, agresji, czy (auto)destruktywnych. Powyższe aspekty powinny cechować się powtarzalnością, występowaniem w określonym interwale czasowym; odbiegają od powszechnie przyjętych norm. Badacze nie są zgodni co do tego, czy NS prowadzi do wykluczenia społecznego, czy też wykluczenie społeczne powoduje NS. Istnieją za to inne pojęcia często współwystępujące przy okazji debat nad NS.

Jan Konopnicki⁶, Otton Lipkowski⁷, Dobrochna Wójcik⁸, używają zbliżonych treściowo określeń, m.in.: zaburzenie w zachowaniu, aspołeczność, antyspołeczność, asocjalność, wykołajenie społeczne, demoralizacja, itd. Wiktymolog Brunon Hołyst zauważa, że definicje nieprzystosowania społecznego różnią się zakresem treściowym, uwzględnianiem lub pomijaniem czynników etiologicznych, wyróżnieniem społecznych, czy psychologicznych skutków zjawiska nieprzystosowania, inne wymieniają szczegółowe jego objawy, odwołują się do różnych mechanizmów psychicznych zabu-

zrzonego zachowania itp. (Żmichrowska 2012, s. 162).

Autorka dalej pisze o czterech typach definicji: objawowych, teoretycznych, operacyjnych i utylitarnych (ibidem, s. 163). Uwzględniając jednak wcześniej nakreślone trudności definicyjne, można posłużyć się stwierdzeniem Kazimierza Pospiszyla, a mianowicie:

że ze względu na trudności definicyjne i niejednoznaczność terminologiczną należy przyjąć powszechnie stosowaną w literaturze psychologicznej i pedagogicznej szeroką definicję niedostosowania społecznego, zgodną z potocznym rozumieniem, tzn. niedostosowaniem społecznym są wszelkie formy wadliwego stosunku do innych ludzi, wyrażające się przede wszystkim w nieumiejętnym uczestnictwie w życiu społecznym (Pospiszyl/Zabczyńska 1984, s. 9).

Jest jeszcze jeden aspekt definicji niedostosowania, który nader często wymieniany jest w innych definicjach – jest to aspekt wolicjonalny. Wielu autorów ze stanowczością podkreśla, że wszelkiego typu wadliwe formy uczestnictwa w życiu społecznym wymagają jeszcze *intencjonalności* działania lub zaniechania ze strony osoby uznawanej za niedostosowaną, co nie zawsze zauważalne jest w polskich definicjach, pomimo wąskiego i szerokiego rozumienia NS wyrażającego się w pojęciach niedostosowania i nieprzystosowania.

Badacze NS jednomyślnie zaznaczają potrzebę stosowania oddziaływań specjalistycznych wobec osób prezentujących takie cechy i zachowania. Odnosi się to do edukacji, pracy socjalnej, terapii oraz środków prawnych (karnych). Nie ulega wątpliwości, że wachlarz obecnie stosowanych metod, środków i form oddziaływań jest szeroki, uwzględniający złożoną naturę zjawiska. Oddziaływania projektowane są w ramach wielu instytucji państwowych i organizacji pozarządowych, wpisując się równolegle w szeroko zakrojoną politykę profilaktyki społecznej, a dokładniej profilaktykę zagrożeń związanych z niedostosowaniem społecznym. W myśl modelu biopsychospołecznego, mają one realny wpływ na ogólny stan nie tylko samych jednostek, ale całego społeczeństwa. Instytucje państwowe na bieżąco monitorują skalę występowania NS, zalecając sposoby jego ograniczania. Są to powszechne kampanie profilaktyczne, programy zwalczające różne rodzaje wykluczenia społecznego: rówieśniczego, komunikacyjnego, ze względu na biedę, bezrobocie, niepełnosprawność. Warto przy tej okazji nadmienić, że Anthony Giddens wyróżnił trzy typy: ekonomiczne, polityczne i społeczne (Giddens 1987). Istnieją liczne programy terapeutyczne i resocjalizacyjne dla osadzonych w zakładach karnych (w tym dla nieletnich – np. w młodzieżowych ośrodkach wychowawczych i socjoterapii, zakładach poprawczych); podobne działania mają miejsce też w ośrodkach wsparcia rodziny, pomocy

społecznej, hufcach pracy, poradniach specjalistycznych czy urzędach pracy. Tylko czy wzmianki o NS w poszczególnych statutach działalności instytucji i organizacji gwarantują wystarczające kwalifikacje i kompetencje podmiotów realizujących te zadania?

Skoro większość definicji podkreśla konieczność stosowania działań specjalnych wobec NS, to rodzi się pytanie, czy nie warto byłoby doprecyzować te kwestie już na poziomie prawa? Realizatorzy oddziaływań powinni cechować się przygotowaniem z zakresu pedagogiki specjalnej, także w odniesieniu do dorosłych nieprzystosowanych. Poszczególne zakresy oddziaływań wymagają specjalistycznego przygotowania od strony prawa, psychologii, psychiatrii, pracy społecznej i wielu innych dyscyplin. Od klasyfikacji DSM-IV i V, mimo braku przyjętej definicji, możliwe stało się dokładniejsze diagnozowanie niedostosowanych, co otwiera już jakieś pole do działania. Wspomniany wcześniej David Center daje następujące wskazania dla programowania działań. Wychodzi on z założenia, że niewłaściwe zachowanie jest wyuczone w procesie komunikacji, szczególnie w ramach subkultury (mniejszej grupy), gdzie dominuje faworyzowanie zachowań niewłaściwych względem tych społecznie pożądanych. Center zaleca stosowanie prewencji, społecznej rehabilitacji – resocjalizacji opartej na rozwijaniu kompetencji społecznych, odpowiedniego zarządzania zachowaniami, kształtowaniu ważnych umiejętności szkolnych (Center 1987, 6-10). Cytowany wcześniej raport RESA pośród dobrych praktyk wymienia programy wczesnej interwencji, właściwą dyscyplinę, wzmacnianie pozytywne, a także wspieranie rodziców (np. poprzez stosowanie programu STEP – *System Training for Effective Parenting*). W odniesieniu do polepszania jakości edukacji osób niedostosowanych, autorzy – przez wzgląd na przyjęte w USA prawodawstwo – zaznaczają potrzebę ich ochrony oraz stosowania odrębnych strategii, niż wobec pozostałych. Wypracowane propozycje coraz częściej poparte są wnikliwymi badaniami, a kreślone programy oddziaływań odznaczają się wysoką skutecznością. Dość szczegółowo opisują to Joseph Cautilli i Chris Tillman w artykule zatytułowanym „Evidence based practice in the home and school to help educate the socially maladjusted child” (Cautilli/Tillman 2004). Niemniej właściwa praktyka wciąż wymaga kolejnych badań – nad rozwijaniem kompetencji diagnostycznych nauczycieli, psychologów, współpracy z rodzicami, nad pozalekcyjnymi formami nauczania, umiejętnościami społecznymi (adaptacyjnymi), przystosowania do rynku pracy (ibidem, s. 40).

Przeciwdziałanie niedostosowaniu społecznemu opiera się na szeregu wskaźników. Uwzględnia się recydywę, ilość osadzonych i przebywających w placówkach specjalistycznych – w tym osoby uzależnione. To poziom ubóstwa, bezrobocia, ilość i charakter przypadków związanych z przemocą domową, wyniki szkolne i zachowanie uczniów, ale też jakość życia senio-

rów może wpływać na przedsiębrane kroki. Niestety nie zawsze oddziaływania osadzone były w dorobku naukowym. Społeczeństwa zachodnie przebrnęły dość długą drogę do sprawiedliwego sądenia – również nieletnich. Dopiero od niedawna upowszechniły się terapie, poradnictwo specjalistyczne, szkolnictwo specjalne, czy programy resocjalizacji i inkluzji społecznej. W tym procesie nie bez znaczenia było wykształcenie obecnego modelu profilaktyki opartego nie tylko na eliminowaniu zjawisk, ale wzmocnianiu czynników chroniących, przeciwdziałaniu szkodom i zagrożeniom związanym z NS. Demokratyzacja życia społecznego umożliwiły rozwój organizacji pozarządowych zajmujących się tą problematyką, a co istotniejsze, swobodniejszy rozwój badań naukowych. Co prawda, w Unii Europejskiej trudno doszukać się jednobrzmiącej definicji NS, ale istnieją wskazania co do organizowania edukacji dla osób przejawiających takie zachowania – np. w ramach współpracy sieci Eurydice. W Wielkiej Brytanii funkcjonuje też *Center for Analysis of Social Exclusion* zajmujące się ściśle omawianą problematyką.

Równie znaczące dla programowych działań wobec NS okazały się momenty przełomowe w ujmowaniu pewnych zjawisk, jak np. używania substancji psychoaktywnych. Odkąd to zjawisko przestaje być postrzegane jako przestępstwo, a otwarto się na możliwości terapeutycznego wykorzystania substancji psychoaktywnych, to po pierwsze zrozumiano dokładniej samo ich działanie, po drugie – otworzyły się nowe możliwości praktyczne dla terapeutów i innych specjalistów. Usunięcie z katalogu schorzeń homoseksualizmu spowodowało, że osoby te nie są już w oczach społeczeństwa niedostosowane, tym samym wszelkie działania dyskryminacyjne i wykluczające wobec nich podlegają karze. Demokratyzacja życia i liberalizm uświadomiły pluralizm etyczny, co wymusiło powtórkę z lekcji tolerancji i wzajemnego zrozumienia. Z kolei, przełamywanie barier wstydu i uprzedzeń przed niepełnosprawnymi przyczyniło się do przełamywania fizycznych barier – chociażby w postaci usuwania zbyt wysokich krawężników, dodawania oznaczeń dla niewidomych czy niesłyszących w przestrzeni publicznej, co w konsekwencji przeciwdziała wykluczeniu społecznemu. Jest to właściwie systemowo wdrażane działanie uregulowane konkretnym prawodawstwem. Praca z niedostosowanymi społecznie przestała dzięki temu ograniczać się jedynie do organizacji religijnych bądź incydentalnych przypadków, pojedynczych inicjatyw, a możliwa stała się coraz bardziej skoordynowana i zsynchronizowana pomocowa współpraca międzyinstytucjonalna.

Droga prowadząca do obecnego stanu prowadziła jednak przez wiele ślepych zaułków. Nie zawsze podejście do społecznie niedostosowanych polegało na wsparciu i specjalistycznych oddziaływaniach. Kiedy w połowie XX wieku do głosu zaczęły dochodzić reżimy autorytarne, w przestrzeni publicznej było coraz mniej miejsca dla inności, różnorodności, odstępstw od systemów aksjonormatywnych narzucanych przez sprawujących władzę. Systemy mające pozornie przynieść wytchnienie uciemionym kombatan-

tom włoskim podczas rodzącego się faszyzmu, Rosjanom szykującym się na kolejną rewolucję, czy upokorzonym po I Wojnie Niemcom – oparte były na monopolizacji przestrzeni aksjologicznej. Dominujące stały się poglądy radykalne – tak w fundamentach teoretycznych, jak i radykalnych rozwiązaniach praktycznych. Pojęcie niedostosowania stało się tym samym wygodnym wytrychem dla legalizowanego wykluczania całych grup społecznych, wspieranego medialną propagandą. Tylko dlatego, że pewne osoby były innego odcienia skóry, orientacji, pochodzenia, języka którym się posługują, czy innych poglądów na świat (*Weltanschauung*). Najjaskrawszym przykładem jest tu przesiąknięty rasizmem nazizm, który objawwszy niezbędne narzędzia władzy, rościł sobie prawo do zdefiniowania „rasy aryjskiej”, jako „rasy panów”. Do tego uzurpował sobie naukową legitymizację swojej ideologii, opartej *de facto* na resentymencie, prostych, afektywnych i populistycznych motywacjach. Każdy, kto wystarczająco nie wpisywał się w przyjęty, tudzież narzucony ideał, miał podlegać „reedukacji” – często w warunkach izolacji i odosobnienia od reszty społeczeństwa – w obozach koncentracyjnych. Niestety, druga połowa XX wieku to kulminacja stereotypizacji, propagandy zasilającej uprzedzenia, a w konsekwencji dyskryminacji, która początkowo mogła przybierać formę niepozornego unikania, przez naznaczenie, wykluczenie, izolację, aż po zorganizowaną eksterminację całych grup mniejszościowych i narodów. Antydemokratyczna dychotomizacja społeczeństwa wykształciła jaskrawe podziały typu „my—oni”, napędzając je nieuzasadnionym lękiem, bazując na manipulacji instynktami, a zwłaszcza instynktem przetrwania.

W dobie kryzysu: wojen, epidemii, czy globalnego krachu finansowego, do głosu zaczynają dochodzić najprostsze schematy poznawcze gwarantujące przetrwanie. Niezależnie od racjonalności poszczególnych zachowań, gratyfikowane są te, które gwarantują przeżycie. Prawdopodobnie dlatego reżimom totalitarnym kontrolującym środki masowego przekazu stosunkowo łatwo było utrzymywać stereotypy, a posługiwanie się niejednoznacznymi lub niezdefiniowanymi, nośnymi hasłami stanowiło nieodłączny element usprawiedliwiania wszelkich podejmowanych działań przeciwko „niedostosowanym”. Dodatkowo, echa spłyconych interpretacji Darwinowskiej teorii ewolucji, doboru naturalnego, ułatwiały dokonywanie osądów i wykonywanie wyroków: niedostosowanie czy nieprzystosowanie do ówczesnych warunków mogło oznaczać najgorsze. Paradoksalnie też, dychotomia „my—oni”, niezależnie od definiowania inności, może wspierać, chronić i budować poczucie gatunkowe wspólnot: żyjących-ocalonych oraz wykluczonych-zgładzonych.

6. WNIOSKI

Pomimo wysiłków wielu autorów, wciąż nie wypracowano satysfakcjonują-

cej, jednobrzmiącej definicji, która usprawniłaby precyzyjne programowanie właściwych oddziaływań. Brak definicji NS nie tylko jest nurtujący z punktu widzenia filozofii czy psychologii, ale bezpośrednio dotyka życia codziennego. Nadal rodzi wiele trudności w obszarach związanych z praktycznym przeciwdziałaniem NS. Stanowi też część spektrum objawów innych zaburzeń, co nie ułatwia zadania w ramach coraz dokładniejszych etapów diagnozy. Równocześnie istnieje ogromna potrzeba właściwego zdefiniowania NS ze strony psychiatrii, psychologii, jak również prawa. Wciąż silną rolę odgrywają uwarunkowania kontekstualne: miejsca i momentu dziejowego, kulturowego.

Nomenklatura totalitaryzmów XX-wiecznych uczyniła z niedostosowania narzędzie represyjnej władzy, wpływu i kontroli społecznej. To oddziaływało na percepcję i działania wobec całych grup społecznych, narodowych, etnicznych – szczególnie wobec mniejszościowych. Stanowiło uzasadnienie dla ideologii, inwigilacji obywateli, przesiąkało do systemów edukacji (i reedukacji), co skutkowało społeczną ekskluzją, polityczną represją, a w skrajnych przypadkach – eksterminacją całych grup społecznych.

Dlatego też wysiłek związany z pogłębionymi badaniami nad zjawiskiem, a zarazem terminem niedostosowania społecznego powinien spoczywać w rękach specjalistów, a nie politycznych demagogów. Co więcej, złożoność problematyki niedostosowania implikuje potrzebę podjęcia badań interdyscyplinarnych, gdzie teoria będzie współgrała z praktyką. Potencjalne korzyści płynące z właściwego zrozumienia istoty niedostosowania społecznego wydają się zatem przewyższać konieczny do tego wysiłek. Niedostosowanie społeczne wydaje się jednym z tych pojęć, które mogą nie tylko satysfakcjonować teoretorycznie, ale przede wszystkim mają silny wydzźwięk społeczny, mogący silnie oddziaływać na życie jednostek oraz grup.

BIBLIOGRAFIA

- Achenbach T. M., „The Historical Context of Treatment for Delinquent and Maladjusted Children: Past, Present, and Future” [w:] *Behavioral Disorders*, 1(1) 1975, s. 3-64.
- Archambault R., *Philosophical Analysis and Education*. Routledge 2010.
- Arrigo B. A. i Williams Ch. R., *Philosophy, Crime, and Criminology*. Illinois: University of Illinois Press 2006.
- Beri J. et al. *Social Maladjustment. A Guide to Differential Diagnosis and Educational Options*. Wayne County Regional Educational Service Agency 2004.
- Budrewicz I., „Przystosowanie i nieprzystosowanie jako kategorie diagnostyczne w resocjalizacji” [w:] *Zeszyty naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Bydgoszczy. Studia Psychologiczne* 1990(7).
- Cautilli J. i Tillman T. C., „Evidence-based practice in the home and school to help educate the socially maladjusted child” [w:] *Journal of early and intensive be-*

- havior intervention*, Vol. 1(1) 2004.
- Center D., „Social Maladjustment: Definition, Identification, and Programing” [w:] *Focus on Exceptional Children* 22(1) 1989, s. 1-11.
- Ciosek M., *Człowiek w obliczu izolacji więziennej*. Gdańsk 1996.
- Coletti S. Et al. (red.), *Corriere della Sera*, Dizionario di Italiano. Wersja online: <https://dizionari.corriere.it/> [09.03.2020].
- Ćmiel S. (red.), *Nieprzystosowanie społeczne dzieci i młodzieży. Teoria i praktyka*. Wydawnictwo WSGE: Józefów 2011.
- De Paul Robert (red.), *Le nouveau Petit Robert* (1967), Paryż: leRobert 2006.
- Deutsches Wörterbuch von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm 16 Bde. in 32 Teilbänden*, Leipzig 1854-1961. Quellenverzeichnis Leipzig 1971, Bd. 3.
- Dorszewski W., *Słownik Języka Polskiego*, Warszawa: Wydawnictwo PWN 1958-1962.
- Gabrielli A. (red.), *Grande Dizionario Italiano. Dizionario della Lingua Italiana*. Hoepli 2015.
- Giddens A., *Social theory and modern sociology*. Stanford: Stanford University Press 1987.
- Grzegorzewska M., *Pedagogika specjalna*. Warszawa 1964.
- Harari Y. N., Post z 13.03.2020 r. [w:] oficjalne konto na portalu społecznościowym Instagram [16.03.2020].
- Hilgard E. R., *Wprowadzenie do psychologii*. Warszawa 1967.
- Horowski J., „Social maladjustment as a result of exclusion from social life. Reflections from the point of view of the neo-thomistic philosophy of education” [w:] *Studium Educationis* 2018(3). s. 23-34.
- Hughes T. L., Crothers L. M. i Jimerson S. R. (reds.), *Identifying, Assessing, and Treating Conduct Disorder at School*. Springer 2007.
- Id.*, *Wybór pism*. Warszawa: Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych 1989.
- Idem*, *Niedostosowanie społeczne w domach dziecka*, Kraków 1982.
- Idem*, Wydanie drugie, poprawione i pomnożone, Zakład Narodowy im. Ossolińskich: Lwów 1854–1860.
- Individuals with Disabilities Education Act* 2004. <https://sites.ed.gov/idea/> [02.03.2020].
- Karłowicz J., Kryński A. i Niedźwiedzki W. (red.), *Słownik języka polskiego*, t. I–VIII, Warszawa 1900–1927.
- Konopczyński M., *Pedagogika resocjalizacyjna. W stronę działań kierujących*. Kraków: Impuls 2014.
- Konopnicki J., *Niedostosowanie społeczne*. Warszawa 1971.
- Kowalewicz M. H., „Toleration and Tolerance” [w:] *Orbis Idearum. European Journal of the History of Ideas*, Vol. 2(1) (2014).
- Linde S., *Słownik języka polskiego*, t. 1–6, Drukarnia XX. Pijarów: Warszawa 1807–1814.
- Lipkowski O., *Dziecko społecznie niedostosowane i jego resocjalizacja*. Warszawa 1971.
- “Maladjustment.” [w:] *Merriam-Webster.com Dictionary*, Merriam-Webster,

- <https://www.merriam-webster.com/dictionary/maladjustment> [09.03.2020].
- Merrell K. W. i Walker H. M., „Deconstructing a definition: Social maladjustment versus emotional disturbance and moving the EBD field forward” [w:] *Psychology in the Schools* 2004, 41(8), 899–910.
- Merton R. K., „Social Structure and Anomie” [w:] „American Sociological Review” 1938,
- Olechnicki K. i Załęcki P., *Słownik socjologiczny*. Toruń: Graffiti 1997.
- Orlenko I. M., „Philosophical Underpinnings of the Concept of Social Maladjustment in the Modern World” [w:] *Liha-Press* 2019, s. 149-167.
- Paul H., *Deutsches Wörterbuch*. Berlin: De Gruyter 2016.
- Piaget J., *Mowa i myślenie dziecka*. Warszawa: PWN 2020.
- Pokrzywa M. i Wilk S., *Wykluczenie społeczne. Diagnoza, wymiary i kierunki badań*. Inprona: Rzeszów 2013.
- Pospiszyl K. i Żabczyńska E., *Psychologia dziecka niedostosowanego społecznie*, Warszawa 1985.
- Pospiszyl K., *Resocjalizacja*. Warszawa: Żak 2000.
- Pytka L., *Skala Nieprzystosowania Społecznego*. Warszawa: Wydawnictwa Radia i Telewizji Warszawa 1984.
- Sampson J. A. i Weiner E. S. C. (red.), *The Oxford English Dictionary, 2nd edition*, Vol. VII (Hat Intervacuum), Oxford: Clarendon Press 1989.
- Skiba R. i Grizzle K., „The Social Maladjustment Exclusion: Issues of Definition and Assessment” [w:] *School Psychology Review* Vol. 20(4) 1991.
- Skórzyński J., ‘Monografia Wielkiego strajku’” [w:] *Wolność i Solidarność*, 2016(9).
- Syrek E., *Aspiracje życiowe młodzieży niedostosowanej społecznie*. Katowice: Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach nr 789, 1986.
- Szulc M., „Potrzeba poszukiwania doznań u młodzieży niedostosowanej społecznie” [w:] *Edukacja dla bezpieczeństwa IX(29)*, Poznań 2015.
- Theodore L. A., *Handbook of Evidence-Based Interventions for Children and Adolescents*. Springer 2016.
- Treccani G. Et al. (red.), *Vocabolario Treccani*. Wersja online <http://www.treccani.it/> [09.03.2020].
- Urban B. i Stanik J., *Resocjalizacja*. Warszawa: PWN 2007. vol. 3, nr 5. s. 672–682.
- Zdanowicz A., *Słownik języka polskiego*, t. 1–2, „wydany staraniem i kosztem Maurycego Orgelbranda”, Wilno 1861.
- Żmichrowska M. (red.), „Niedostosowanie społeczne. Przegląd wybranych definicji” [w:] *Prace naukowe Wałbrzyskiej Wyższej Szkoły Zarządzania i Przedsiębiorczości. Zeszyty Pedagogiczno-Medyczne*. Wydawnictwo WWSZiP: Wałbrzych 2012(18).